

Gyermekcsere és nyelvtanulás¹

Előadásomban olyan jelenségről kívánok szólni, amely a magyar irodalmi és történelmi emlékezetben ma is él, az idősebb nemzedékekből sokan még saját élményként tudnak róla beszélni, és a néprajzi kutatás figyelmét sem kerülte el, csupán nem akadt, aki vállalkozott volna a nagyszámú adat összefoglalására és értékelésére. Időkorlátozás miatt most én sem tehetem ezt, de megkísérlem felvázolni lényegesnek vélt mozzanatait és összetevőit.

Arról van szó, hogy *nyelvtanulás céljából gyerekeket vagy kamaszokat küldenek közlelbbi vagy távolabbi, más nyelvet beszélő vidékre*. A szokás vagy viszonyossági alapon nyugszik, azaz cserébe küldik a nyelvtanuló gyerekeket, vagy csupán egyoldalúan, vendégül fogadják bizonyos időre. Figyelmemet az 1918 előtti Magyarország területére korlátozom, amelyen a nyelvtanulásnak ez az intézménye tudomásom szerint minden nagyobb nyelv megtanulását szolgálta, elsősorban azonban a magyarét és a németét.

Ismert dolog, hogy Magyarországon milyen nagy szerepe volt a latin nyelvnek, és mily sokáig fennmaradt hivatalos használatban (1844-ig). Ez elméletileg azt jelentette, hogy a művelt embernek elegendő volt latinul tudnia a soknyelvű országban, a valóságban azonban minden bizonnyal másként alakult. Kinek-kinek érdekében állott a sokak által és a környezetében beszélt nyelveket megtanulni, legyen bár külföldi származású, vagy tartozzék kisebb-nagyobb nemzetiségi csoporthoz. A magyar nyelv – ismert tény – a XVI. században vált anyanyelvi irodalmi nyelvvé, de egyáltalán nem lett a hivatalé és a politikáé. Hacsak a török pasák magyar íródeákjaira nem gondolunk, akik tudvalevőleg magyarul bonyolították a török diplomáciát. A magyar nyelv fokozatosan nyert tért, de például a középiskolákban csak a XVIII. századtól kezdtek egy-egy tárgyat magyarul oktatni, és csak a múlt század első harmadjában hódította meg a még oly nagy hírű protestáns kollégiumokat is. Közben, s ez nem elhanyagolható tényező, párhuzamosan nyert teret a német, hiszen az ország perszonálunióban volt Ausztriával, és a központi hatalom szilárdítása korszakonként fokozta a német nyelv befolyását és jelentőségét. Gondoljunk például II. József németesítő törekvéseire! Mindkét nyelv közvetítőként szerepelt a más nyelvű nemzetiségek között, de kellő mélységű kutatások híján egyelőre nem tudjuk pontosan melyik milyen társadalmi vagy foglalkozási réteg körében és mikor volt használatos.

A szokásintézmény kialakulása mindenképpen olyan korban történhetett, amikor még nem ismerték az államnyelv és a hivatalos nyelv fogalmát. Nem volt az iskolákban nyelvtanulási kényszer, mivel senki sem az anyanyelvén tanult, nem volt kötelező az iskola sem, és természetesen nem volt sorkatonaság, mely az újabb időkben a többnyelvű társadalmak egyik leghatékonyabb nyelvtanító intézménye lett.

A nyelvtanulás önkéntes volt. Még akkor is az, ha a közvetítő nyelvek kizárták a választás lehetőségét (nem úgy, mint ahogy ma Magyarországon a világnyelvek közül

¹ Elhangzott a II. Nemzetközi Nemzetiségi Néprajzi Konferencián. Békéscsaba, 1980. október 1-én.

választhat második idegen nyelvet a gimnazista diák), de ez a kényszer nem sértette senki nemzetiségi érzését, mivel ez a fogalom a most ismertető kulturális intézmény születésekor valószínűleg még nem létezett. Sőt a közvetítő nyelvek elsajátítása természetes érdek volt, ha valaki emelkedni kívánt a társadalomban, vagy pedig meg akart felelni saját társadalmi osztálya, rétege, csoportja előírásainak.

Ez a nyelvtanulási mód a leghatékonyabb volt – és voltaképp annak minősül ma is – mert a nyelvet élő közegben, a mindennapok során sajátíthatta el az, aki ráadta magát.

Kialakulását a XVII–XVIII. századra kell tennünk, nem zárva ki korábbi lehetőségeket sem. Az első olyan társadalmi csoport, amelynél megfigyelhetjük a jelenséget, az *evangélikus lelkészek és tanítók*. Ők ugyanis tanulmányaik során elvileg nem tudhatták, magyar, német vagy szlovák gyülekezetbe kerülnek-e majd, s így szükségessé vált mindhárom nyelv elsajátítása. Bizonyára ezért tanult *Bél Mátyás* Besztercebánya és Pozsony mellett Veszprémben és Pápán is. Ebben a kiemelt esetben megmutatkozik az idegenbe, nyelvtanulásra küldés teljes sajátossága. Más nyelvterületre, iskolába küldik a diákot, de mégsem azért, hogy az iskolában tanulja a nyelvet. Ott különben nem is tanulná meg, mert latinul oktatnak, de már igen a családnál, ahol szállásol, vagy a kollégiumban a magyar diákok között. Később hasonló utat járt be a XIX. században számos evangélikus értelmiségi, akik immár a bontakozó szlovák művelődéshez tartoznak. Tipikus példa a legnagyobb szlovák költő, *Pavel Országh Hviezdoslavé*, akit először rokonokhoz Miskolcra küldenek „magyar szóra”, majd innen folytatja útját Késmárkra „német szóra”. Ezen a hagyományon lényegesen az sem változtat, hogy 1867 után a magyar nyelv helyzete egyértelműen kiemelt.

A második társadalmi csoport a *kereskedőké, vándoriparosoké, házaló parasztoké*, akiknek el kellett sajátítaniuk a közvetítő nyelveket, ha boldogulni akartak. Az ő nyelvtudásukról és tanulásukról azonban keveset tudunk. Feltehető hogy akkor nőtt meg köreikben a többoldau nyelvtanulás igénye, amikor számuk és lehetőségeik is egyidejűen megnöttek, amikor az ország eltérő gazdasági adottságú tájai között a cserekereskedelem nagy arányokban megindul a XVIII. század végén és a XIX. század elején.

A XIX. század és hozzákapcsolódóan az első világháború előtti esztendőök mind a cseregyerek, mind pedig a vendégyerekforma legnagyobb virágzásának ideje. A *magyar értelmiség* köréből számos példát ismerünk, hogy csak néhány nevezetesen említsünk: *Jókai Mór* Komáromból Pozsonyba ment német szóra a Zsigmondy-családhoz, míg azok gyerekei magyar szón voltak az ő szüleinél. *Krúdy Gyula* podolini éveit apja német szóra adó szándékának köszönheti fél évszázaddal később.

Feltűnő, hogy az alföldiek mennyire előnyben részesítették a Szepességet. Krúdy úgy emlékezik erre vissza, mint teljesen általános szokásra. Valószínűleg az iskolák híre volt az ok, és feltehetőleg a szepességi kereskedők gyakori vásározóútjai, amelyek az Alföldre vezettek. A század második feléből tudunk Mezőtúrról. Hódmezővásárhelyről, Gyuláról, Debrecenből szepesi városokban hosszabb-rövidebb időt eltöltő diákokról, akik német szóra mentek és házaknál laktak. Érdekes egy 1844-ből való példa. A gyulai református lelkész Késmárkra viszi fiát egy évig tanulni, holott helyben német elemi iskola működik (Német-Gyulán), a város közvetlen szomszédságában és közelében több, részben vagy teljesen német nyelvű község van. A Szepességnél a Bánság és Dél-Erdély is közelebb esik. Mégis vállalja a három hétig tartó szekerezést és a költségeket. Hasonló indítékuk lehetett a hajdúnánási iparosoknak és kereskedőknek is, amikor nem a közeli Balmazújvárosra adták német szóra a gyerekeiket, hanem – *Dankó Imre* adatgyűjtéséből tudjuk – szintén a Szepességbe. Ujsághirdetés útján kerestek cseregyerekeket. A nyíregyházi tírjákók viszont hagyományosan épp a Hajdúságba küldték magyar szót tanulni fiaikat.

A néprajzi gyűjtés számos adatot rögzített, amelyek arról tanúskodnak, hogy elsősorban a kétnyelvűség követelményeinek kitett vidékeken, a nyelvhatárok közelében élt a

nyelvtanulás általunk tárgyalt intézménye. Különösen gyakorinak mutatkozik a magyar–szlovák nyelvhatár teljes hosszában. Gömörből és Nógrádból *Paládi-Kovács Attila*, illetőleg *Ujváry Zoltán* közlései mutatják elterjedését. De tudunk róla a Garam völgyéből, Nyitra környékéről és a Mátyus földéről is. Elsősorban azok a családok éltek vele, akik háziiparral, vándorkereskedéssel vagy rendszeres idénymunkával keresték meg kenyerüket. A cseregyerek küldése és fogadása az általános forma, emellett a szlovák gyerekek magyar faluba vendégként küldése is divott.

Andrásfalvy Bertalan a baranyai Hegyhát magyar és német lakosai közötti cseréről jegyzett le adatokat. *Illyés Gyulát* Tolnában a pusztához közel eső Varsád sváb faluba adták németül tanulni. A csallóközi magyarok a hegyaljai (Pozsony) német helységekbe jártak német szóra. Nyugat-Magyarországon is szokás volt német szóra menni magyaroknak és horvátoknak egyaránt. Biharból magyar–román gazdalegény cseréjét írja le egy kis közlés (ma Békés megye). Erdélyben a székelyek és a szászok között is hagyomány van a cseregyerekküldésnek. A bácskai sváb gazdák a szegedi vásárokon és hetipiácokon bonyolították a gyerekcserét.

Bizonyos, hogy kiterjedt rendszerről van szó, még ha nem is minden terület dokumentált, vagy nem is egyenletes a szokás előfordulása. Ezt erősíti *Helmut Paul Fielhauer* tanulmánya is, aki az Alsó-Ausztriával szomszédos morva és szlovák területekkel való gyerekcserére teljesen hasonló intézményét mutatja be. A szokás elevevése feltétlenül azt is tanúsítja, hogy az iskola nem tudott olyan fokon megtanítani magyarul vagy németül, mint ahogyan azt igényelték. Ennél azonban bizonyosan nyomósabb érv volt az anyagi kérdés, hogy a nyelvtanulás a gyerekcserénél semmibe sem került, hiszen a költségek kiegyenlítődték.

1918 után nagyot változott a helyzet, mind a magyar, mind a német nyelv tekintélye és vonzása visszaesett. A cseregyerek és vendégyerek intézményének hanyatlását emellett siettette az iskolák hatékonyságának fejlődése és a nacionalista ellenségeskedés is. A magyar–szlovák nyelvhatár mentén megszűnt az Alföldre irányuló vándorkereskedelem és munkavállalás, lassan abbamaradt a nyelvtanulás is, bár a magyar gyerekek szlovák falvakba való egyoldalú küldése új formaként, ha nem is általánosan, jelentkezett. Tudunk a csallóköziek további hegyaljai német nyelvtanulásáról, és arról is, hogy erdélyi magyar (főleg) értelmiségi családok nyaranként még az 1960-as évekig is elküldték gyermekeiket dél-erdélyi szász falvakba német szóra. Szórványos és különleges esetek is akadnak, melyek most már tipikusnak nem mondhatók. Pozsonyból Ceglédre, Lippárról Budapestre távoli rokonokhoz küldenek német anyanyelvűeket magyarul tanulni.

A vázlatosan ismertetett intézmény a kultúrák találkozásának sokoldalú lehetőségét hordozza magában. Már csupán az a tény, hogy 10–16 éves gyerekeket, kamaszokat, elsősorban fiúkat küldtek nyelvet tanulni és cseréltek ki, különös jelentőségű lehet. A legfogékonyabb gyermek- és ifjúkor nemcsak a nyelv könnyű elsajátítását, de egy más kultúra viszonylagos megismerését tette lehetővé, olyan életkorban, amikor még nem kötik az embert előítéletek. Következésképpen a más műveltséggel, az idegenséggel szemben később is toleránsabb magatartás kiépülését feltételezte.

A kulturális javaknak és elemeknek cseréjére és továbbítására is jó alkalom kínálkozik, bár ennek hatékonyságáról magyar viszonylatban még nincsenek összefüggő adatsoraink. A bihari magyar és román legények nemcsak nyelvet, de más irányú (állattartás, földművelés) gazdálkodást is tanultak egymás falujában. Mindenképpen gazdagodott a szemlélet és az élettapasztalat.

Nem lebecsülendő a személyes kapcsolatok, a zárt társadalmi formákon, határokon átnyúló viszonylatok értéke sem. A gyerekcserére sok esetben több nemzedékre kiterjedt, szinte közeli rokoni jó viszonyt ápolt. Anekdotikus, hogy Jókai a magyar képviselőházban

ötven évvel később együtt ült hajdani pozsonyi német cserepartnerével, *Zsigmondy Vil-mossal*. Ezek a barátságok több esetben megóvtak a nacionalista atrocitásoktól, amelyek a második világháború alatt és után következtek be.

A hivatalos művelődéspolitikák, iskolapolitikák, kulturális kisajátítások és ellenségeskedésszítások sokáig nem zavarták ennek a régi és természetes nyelvtanulási intézménynek a működését. Utólagos belevetés volna azonban a barátság és testvériség hajtóerőiről beszélni, nemcsak azért, mert a mai kor eszményeit a régi nem ismerte, hanem pusztán a szokás jó ismerete miatt, amely a természetes érdek más embert nem sértő érvényesülésre épült, nem pedig valamifajta idealizált rokonszenvre. Mindez persze nem von le abból, hogy értékes hagyományként tartsuk számon a gyermekcserével történő nyelvtanulást.

*

A konferencia szünetében és később a közös programok során összesen hatan kerestek meg a résztvevők közül, és témához nagyszámú kitűnő adatot közöltek. Egyik osztrák kolléga saját példáját mondta el: a magyar nyelvet az első világháború idején tanulta, mivel cseregyerek volt Lékáról (ma Burgenland) egy Szombathely melletti kisközségben. Mindebből azt a következtetést vontam le, hogy a nyelvtanulás általam tanulmányozott módjának még gazdag élő emlékanyaga van. Azzal a gondolattal adom meg az általam használt legfontosabb írások jegyzékét, hogy segítséget nyújtsak mindazoknak, akik kedvet kapnak a téma kutatásához.

Andrásfalvy Bertalan: Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 107. sz. Bp., 1972. *Dankó Imre*: Cseregyerekek Hajdúnánáson. Hajdúnánási Fórum 1979. július 5. Fielhauer, H. P.: Kinder-„Wechsel“ und „Bömisches-Lernen“. Sitte, Wirtschaft und Kulturvermittlung im früher niederösterreichisch-tschechoslowakischen Grenzbereich. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 1978. 11-148. *Nagy Lajos*: Cseregazdagégyenyek. Ethnographia, 1965. 610-612. *Paládi-Kovács Attila*: „Cseregyermek”. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben. Kézirat, sajtó alatt. *Ujváry Zoltán*: Gömöri népdalok és népballadák. Miskolc, 1978.

Kósa László

